

Limba ROMÂNĂ

ISSN 0235—7089

ANUL II

CHIȘINAU

1-92

Eugenio COSERIU

THEOPHYLACTUS, II, 15

O contribuție la clarificarea
lui *τόρνα, τόρνα, φράτρε**

1.1. În a sa monumentală și, în multe privințe, incitantă lucrare *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p.177-178, G.Ivănescu ia poziție și față de problema, discutată de secole, a lui *τόρνα, τόρνα* de la Theophylactus Simocatta (sec. al 7-lea), respectiv *τόρνα, τόρνα, φράτρε* de la Theophanes Confessor (sec. 8 — 9): «armata bizantină a înțeles, într-o expediție de noapte, cuvintele torna, torna, fratre, spuse de un soldat «în limba locului» sau «în limba părintească», drept o comandă militară de întoarcere și a pornit înapoi, în loc să meargă înainte» (p.177). Acest fapt înseamnă că Ivănescu aderă în esență (și în mod expres), ca și A.Rosetti² cu douăzeci de ani mai devreme, la soluția întemeiată și susținută de P.S.Năsturel³, care admite doi de *τόρνα* egali sau aproximativ egali ca sonoritate, dar cu semnificație, respectiv funcție contextuală, diferite: primul este cel al soldaților participanți nemijlociți la incidentul cu animalul de povară povestit de Theophylactus și Theophanes (în continuare: *τόρνα*₁) iar al doilea este cel pe care ceilalți soldați l-au înțeles mai întâi ca *τόρνα*, un termen de comandă latinesc, frecvent folosit în armata bizantină a epocii (în continuare: *τόρνα*₂).

1.2. Este vorba, în principiu, de soluția lui N. Iorga, indicată de acesta în urmă cu aproape optzeci de ani, deși nefundamentată în mod detaliat, dar pe care, în mod surprinzător, Năsturel nu o amintește în acest context⁴: «Într-un oarecare ținut compact din Haemus, unde se găsește nume romanice precum Kalvomuntis (calvos montes), unul dintre soldații care au fost atrași din ținutul învecinat a strigat în «limba locului» (ἐπιχωριῶ γλώσση), către un

camarad care își pierduse povara: «retorna» sau «torna fratre»: aceasta a fost confundată, datorită asemănării, cu unul dintre cei mai obișnuiți termeni de comandă latinești și, de teama unui dușman sosit pe neașteptate, oastea s-a împrăștiat prin văi⁵. După părerea noastră, nu poate încăpea nici o îndoială asupra faptului că doar o asemenea soluție este judicioasă și demonstrabilă, căci doar o soluție care presupune ambiguitatea termenilor în cauză se potrivește textelor grecești, în special spuselor lui Theophylactus.

2.1. Soluțiile altfel concepute, așa încât să ia în considerație cuvântul *τόρνα* în sine, lipsit de ambiguitate, adică acelea care se limitează la simpla formă sonoră a cuvântului, trebuie din capul locului puse la îndoială — și anume deopotrivă dacă se are în vedere în *τόρνα* doar un cuvânt românesc (respectiv «pre-românesc» sau «latin popular»), ori doar un termen latinesc de comandă în armata bizantină —, deoarece aceste soluții nu abordează corect și fără prejudecăți tocmai conținutul celor două texte grecești.

2.2.1. În această perspectivă, o rezolvare limitată atât prin restringerea la simpla formă a cuvântului, cit și prin ignorarea conținutului real al textelor a fost obținută de G.Kolias⁶ și M.Gyoni⁷: pentru acești doi cercetători, *τόρνα* nu este nimic altceva decât «bine cunoscutul» termen latinesc de comandă. În *Le origini delle lingue neolatine*², Bologna, 1952, p. 480-481, Carlo Tagliavini se asociază acestei păreri și, după ce rezumă realizările lui Kolias și Gyoni, afirmă că acești autori au rezolvat definitiv problema (lingvistică) a lui *τόρνα, τόρνα*: «In tal modo la leggenda che si tratti di parole «(a)rumene» o anche «latine volgari» della Penisola Balcanica viene definitivamente distrutta» (p. 481). Dar, dacă citim contribuțiile acestor autori și confruntăm atât cu izvoarele cit și cu literatura secundară slăbiciunile teoretico-metodologice ale lui Kolias sau raportările

neglijent-necritice și arbitrare ale lui Gyoni, am fi mai degrabă înclinați să acordăm credit «legendei», chiar dacă am avea într-adevăr de-a face cu așa ceva.

2.2.2. Ce-i drept, Koliias formulează măcar o interesantă și originală problemă: cea a expresiei *ἐπιχωριος γλώσσα*. El se străduiește să arate că această expresie înseamnă la Theophylactus pur și simplu «latinește», ipoteză pe care încearcă să o susțină cu dovezi din Dion Cassius și din împăratul Iulian. Acest cercetător amestecă însă mereu semnificația cu desemnarea (conținutul exprimat în mod specific de fiecare limbă cu referința obiectivă) și, de aceea, și rezultatele sale sînt, din păcate, inutilizabile. Expresia *ἐπιχωριος* semnifică doar «indigen, aparținător de un anumit ținut» și nu poate identifica prin sine o anumită limbă; ea poate însă desemna o anumită limbă — latina nu mai puțin decît, de exemplu, araba —, conform ținutului despre care se vorbește. Această expresie poate desigur să desemneze și fără altă adăugire o anumită limbă, dacă discuția se poartă în legătură cu o anumită țară, despre obiecte sau persoane din această țară, despre cuvinte concrete ale limbii respective: altfel, ar trebui să apară o completare identificatoare. La Dion Cassius se vorbește despre Imperiul Roman (opera sa este o istorie a Romei!) și, alături de Dion cit și la împăratul Iulian *ἐπιχωριος* (respectiv adverbul *ἐπιχωριως*) califică cuvinte latinești indicate în mod expres, eventual chiar contrapuse în mod special unor grecești (de exemplu Dion, 38, 13: *καὶ τὰ ἑταιρικὰ κολληγία ἐπιχωριως καλούμενα* «asociațiile, numite în limba locului *collegia*»); în alte contexte trebuie desigur să apară «un identificator» și pentru latină (de exemplu, sintagma *τῶν Ρωμαίων*), ca în diferite locuri la Theophylactus. Acolo însă unde Theophylactus folosește *ἐπιχωριος γλώσσα* fără o completare, expresia se referă în mod necesar doar la limba

ținutului sau a persoanelor despre care este vorba în contextul respectiv. Această limbă poate fi, desigur, și latina, deși nu «în abstracto» (ca ne-localizată), ci doar ca limbă a ținutului sau a persoanelor despre care se vorbește.

2.2.3. În cazul lui Gyoni nu se poate nicidecum ridica pretenția unei originale formulări a problemei: articolul său nu este decît o comunicare lacunară și refractară (în mare parte un rezumat al contribuției lui Koliias), cu o serie de opțiuni arbitrare⁸.

2.2.4. Cei doi autori au în comun faptul că nu pătrund în nici un fel în problematica lui *τόρνα*₂ susținut de ei și că pun de-a-ndoaselea problema limbii căreia îi aparțin cuvintele *τόρνα*, *τόρνα*: în realitate ei formulează alte întrebări («Cărei limbi îi aparține *τόρνα*₂?», «La ce limbă se gîndește Theophylactus?»), care nu se potrivesc de fel cu problema referitoare la apartenența lingvistică a lui *τόρνα*, *τόρνα*: ei cred totuși că au rezolvat chiar această ultimă problemă prin soluționarea acelor întrebări. Problema apartenenței lingvistice nu are nevoie de fapt nici să fie pusă (se știe oricum că limba în cauză era latina): problema trebuie formulată nu referitor la un general și nedeterminat *τόρνα*, ci la un *τόρνα*₁ (ca și la un eventual *τόρνα*₃, cf. infra). Pe de altă parte, această problemă nu este una filologică («La ce limbă se gîndea Theophylactus?») ci una lingvistică (Care a fost, în perspectivă obiectiv-istorică, limba la care se referea Theophylactus, prin al său *ἐπιχωριος*?). Este deci fără îndoială posibil și chiar verosimil ca Theophylactus să identifice limba soldaților, pe care o numește *ἐπιχωριος*, cu latina. - Problema lingvistică nu este însă rezolvată doar spunînd ce înțelege Theophylactus prin această limbă: căci acest fapt ar însemna să admitem că identificarea lingvistică a lui Theophylactus are un caracter avizat și obligatoriu inclusiv pentru știința lingvistică. Dacă un italian

utilizează pur și simplu cuvintul «slavo» pentru a denumi slovena și sîrbocroata laolaltă, acest fapt nu înseamnă nicidecum că, pentru lingvistică, aceste limbi trebuie încă să se mai afle în faza de slavă comună. Contrar părerii exprimate de Tagliavini, Koliias și Gyoni nu numai că nu au rezolvat problema limbii lui *τόρνα*, *τόρνα* dar nici măcar nu au formulat-o.

2.3. De altfel, tocmai pentru că nu poate fi raportată la un nediferențiat *τόρνα*, această problemă trebuie abordată numai într-un mod judicios, pe temeiul unei exacte analize și interpretări a textelor corespunzătoare. De aceea, nu vom formula aici această problemă ca atare: dreptul de a o dezbate în înțelesul ei propriu și cu toate fațetele sale ni-l rezervăm pentru altă dată. Ca premiză în acest scop, să explicităm mai întâi semnificațiile textului lui Theophylactus (singularul de care ne vom ocupa deocamdată). Năsturel a făcut, fără indoială, începutul în direcția cea bună; credem însă că din textul lui Theophylactus se poate scoate lucruri mult mai amănunțite decît i-au reușit învățatului român. Mai dorim ca, în relație cu acest aspect, să tratăm pe scurt și problematica specială a lui *τόρνα*₂, care nu a mai fost luată în considerare de către cercetători.

3.1. Să examinăm deci încă o dată textul lui Theophylactus (*Historiae*, 11, 15, 6-9, ediția de Boor, Leipzig, 1887, p.100): «ἐν τι τῶν ὑποζυγίων τὸν ἐπικείμενον παραπέρριψε φόρτον, συνέτυχε δὲ τὸν κεκτῆμενον εἰς τὸ πρόσω βαδίζειν οἱ δὲ παρεπόμενοι καὶ ὁρῶντες τὸ νατοφόρον ζῶον τὰ ἐπικείμενά πῶς αὐτῷ ἐπισυρόμενον ἀκοσμιότερον εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι, τὸν δεσπότην ἐκέλευον, τὸ τε σκευοφόρον ζῶον ἐπανορθοῦσθαι τοῦ πλημμελήματος τοῦτο τοι τῆς ἀταξίας γέγονεν αἰτίον καὶ τὴν εἰς τοῦπίσω παλῖρροιαν αὐτοματίζεται. παρηχεται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἢ φωνῇ, καὶ παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον, καὶ φυγὴν ἐδόκει

δηλοῦν, ὡς οἷα τῶν πολεμίων ἐπιφανέντων ἀδρόον αὐτοῖς καὶ παρακλεψάντων τὴν δόκησιν. μεγίστου δὲ συμπεσόντος τῷ στρατεύματι θρύλλου, θρούς παρ' αὐτῶν πολὺς ἐπαγίσταται, παλινοστεῖν τε ἐβόα πᾶς γεγωνῶς διαπρύσιον, ἐπιχωρίφ, τε γλώττη εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι ἄλλος ἄλλω προσέτατιν. «τόρνα, τόρνα» μετὰ μεγίστου ταραχοῦ φθεγγόμενοι, οἷα νυκτομαχίας τινὸς ἐνδημοῦσης ἀδοκίῆτως αὐτοῖς».

3.2. Cit privește sensul global al acestui text, este limpede că este vorba aici, după cum, pe bună dreptate, s-a observat de către Iorga și Năsturel, despre descrierea unei neînțelegeri legate de conținutul cuvintelor⁹ și a urmărilor sale: un cuvint este rostit cu un anumit conținut (*εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι* «să se întoarcă înapoi») și este înțeles cu un alt conținut (*φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν* «părea să semnifice fuga»). Mai mult încă, Theophylactus ne oferă și motivul schimbării, survenite: *παρηχεται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἢ φωνῇ, καὶ παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον, καὶ φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν* («sonoritatea cuvintului îi apărea multîmii familiară, căci ceea ce a fost rostit era și un semn și părea să semnifice fuga»). Năsturel este de părere că, prin *παρηχεῖσα* autorul face aluzie la termenul de comandă *τόρνα*, care ne este cunoscut din Mauricius *Strategicon*, III, 5,8 (*καὶ πάλιν κράζει «τορνα, mina!»* *Καὶ ἀνδυποστρέφουτιν ὡσανεὶ κατὰ τῶν ἐναντίων* — «și strigă din nou: torna, mina! Și se reîntorc spre adversari.»)¹⁰. Pasajul citat permite, după părerea noastră, o interpretare literală, în virtutea căreia faptul în discuție nu este doar indicat în general ci exprimat în mod clar. Pe de altă parte, neînțelegerea evocată de Theophylactus nu ar fi abordată în integralitatea sa dacă am reduce-o la inversarea între *τόρνα*₁ strigat de către soldați, și formula de comandă *τόρνα*₂.

3.3.1. În realitate, Theophylac-

3.3.1. În realitate, Theophylactus se raportează nu doar la două ci la trei expresii: a) cuvîntul strigat cămarazilor lor de către *παρεπόμενοι και ὄρωντες* «acei care urmau și vedeau (animalul de povară)» (=A₁): b) cuvîntul recunoscut și înțeles prima dată de către *πόλλοι* «cei mulți» (=A₂) și c) cuvîntul pe care soldații și-l strigau *ἄλλος ἄλλω* «unul către altul» (=A₃). Despre A₁ autorul nu spune care era corpul său sonor, ci doar că această expresie după părerea sa, însemna «să se întoarcă înapoi» (*εἰς τοῦπίτω τραπέδιαι*). Aici vom insera pe *τόρνα* (*τόρνα*₁), pe baza lui Theophanes Confessor, *Chronographia*, care povestește aceeași întâmplare, și la care acest cuvînt se găsește chiar în acest moment al povestirii¹¹, ca și pe baza lui A₂, căruia i se circumscrie aceeași semnificație. Despre A₂ autorul nu spune nici ce cuvînt era nici ce însemna el exact, ci doar că suna asemănător cu A₁ (*παρηχέεται ... ἡ φωνή*) și părea să fie un indemn la fugă. Din punct de vedere al conținutului: aici vine inserat din nou *τόρνα* (*τόρνα*₂), pe baza formulei de comandă pe care o cunoaștem de la Mauricius. Abia în cazul celei de-a treia expresii apare indicată forma *τόρνα* (*τόρνα*₃): despre aceasta autorul spune că ea corespundea cu *ἐπιχώριον γλῶσσαι* «limba locului» (a soldaților), căreia îi circumscrie aceeași semnificație ca și lui A₁ (*εἰς τοῦπίτω τραπέδιαι ... προσέτιπτεν* — «să se întoarcă înapoi... strigînd»). Astfel, neînțelegerea înfățișată de Theophylactus în întreaga sa desfășurare, de la apelul către stăpinul animalului care va cauza dezordinea și pînă la ceea ce declanșează acest apel, se produce în două faze, adică prin intermediul unui dublu transfer semantic: de la *τόρνα*₁ către *τόρνα*₂ și de la *τόρνα*₂ către *τόρνα*₃.

3.3.2. Prima fază este descrisă într-un pasaj anterior, (*παρηχέεται ... ἔδοκει δηλοῦν* «suna asemănător ... părea să semnifice»), în cadrul căruia

cuvintele cheie sînt *παρηχέεται* și *παράτημον*. Cuvîntul *παρηχέεται* semnifică «a suna asemănător», «to resemble in sound» și este exprimat de corpul sonor (*ἡ φωνή*) al lui A₁. Prima propoziție ar putea fi, deci, tradusă astfel: «Sonoritatea cuvîntului îi părea mulțimii soldaților (*τοῖς πολλοῖς*) familiară (celor mai mulți le părea cunoscut)». La rîndul său, *παράτημον* poate fi luat ca substantiv sau ca adjectiv. Ca substantiv el înseamnă «marginal mark, note, distinguishing mark (ensign, sign, emblem, characteristic mark, indication), password» (Liddell-Scott), adică «semn, semnal» în general (sau chiar «lozincă: parolă», dacă este vorba despre un «semnal lingvistic»); această semnificație se potrivește în contextul relatării lui Theophylactus mult mai bine decît cea adjectivală. Interpretînd deci pe *παράτημον* ca substantiv, atunci propozițiile coordonate *παράτημον ... δηλοῦν* «suna asemănător... părea» apar ca o intercalare explicativă (pentru *παρηχέεται*). Chiar și schimbările de timp verbal între *παρηχέεται* și *ἦν-ἔδοκει* sprijină această interpretare: primul timp (prezentul) constituie stabilirea unui fapt care-i privește pe soldați și aparține deci povestirii; al doilea timp (imperfectul) susține o explicație și un comentariu al autorului (se explică de ce corpul sonor părea cunoscut *τοῖς πολλοῖς* «tuturor»). Traducerea literală a celor două propoziții este deci următoarea: «(căci) ceea ce a fost rostit era și un semnal și părea să semnifice fuga». Întocmai astfel apare transpus acest pasaj în vechea traducere latinească a lui I. Pontanus, Ingolstadt, 1604¹²: «et quod dicebatur signum aliquod erat fugamque indicere videbatur»¹³. Despre ce fel de «semnal» bine cunoscut și familiar soldaților poate fi vorba aici? Evident, doar despre o formulă de comandă, *τόρνα*, obișnuită în armata bizantină¹⁴. În consecință, putem interpreta întregul pasaj în felul următor (în măsura în care adaptăm și

timpul verbal al lui *παρηχέται*): Corpul sonor (material) al strigăturii suna familiar celor mai mulți dintre soldați; și ceea ce s-a rostit era (adică) un termen de comandă (cunoscut) și (în acest caz) a părut să fie un indemn la fugă».

3.3.3. Este deci limpede că *τόρνα*₁, al cărui corp sonor «era și un semnal» pentru Theophylactus — tocmai pentru că putea fi înlocuit și cu semnalul *τόρνα*-, nu era însuși acel semnal: *παράσημον* nu poate «să fie asemănător» cu el însuși în privința corpului sonor, material, și nici să fie înlocuit cu sine însuși! Imprejurarea, pe de altă parte, autorul rostește corpul sonor *τόρνα* doar o singură dată (în cadrul lui A₃) și că redă semnificația acestui *τόρνα*₃, rostit în mod expres, tocmai cu aceeași parafrază ca și în cazul lui A₁ (*εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι* «să se întoarcă înapoi») evidențiază faptul că, pentru el, A₁ era identic cu acel *τόρνα*₃ din limbajul colocvial *επιχωρίου γλώσσα* al soldaților. Prima fază a neînțelegerii constă deci pentru Theophylactus în reducerea unui cuvânt din limbajul colocvial al soldaților la o expresie de specialitate din terminologia militară bizantină, indiferent dacă cele două limbaje sint sau nu reciproc echivalente.

3.3.4. Mai puțin satisfăcătoare este, în perspectivă filologică, interpretarea adjectivală a lui *παράσημον*. Ca adjectiv, *παράσημον* înseamnă «neveritabil, fals, înșelător, confuz, echivoc, incilcit»: traducerea pasajului nostru ar fi deci următoarea: «Corpul sonor îi era cunoscut multumii de soldați, dar ceea ce s-a rostit era confuz (echivoc) și părea să indemină la fugă». Sensul pasajului rămâne și acum același, rezolvarea prin *τόρνα*₁ a confuziei este și ea reliecată, reducerea la termenul de comandă este doar sugerată: aceasta înseamnă că nu se spune cu cine se potrivește ca sonoritate *ἡ φωνή* «cuvântul (sonor)», din ce cauză el le era familiar soldaților, iar această motivare ar trebui introdusă ca ceva acceptat

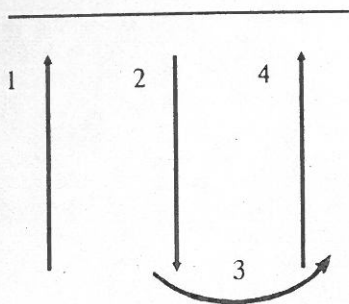
în mod tacit: traducerea ar arăta aproximativ astfel: «corpul sonor le apare cunoscut soldaților [căci *τόρνα* era și un termen de comandă], iar ceea ce s-a rostit era confuz ș.a.m.d.». Ce-i drept, interpretarea adjectivală ar fi sprijinită și de definiția din Lexiconul Suidas, unde, sub cuvântul *παράσημος* (lămurit drept *ἀδόκιμος* «de puțină valoare»), este citată tocmai această atestare din Theophylactus⁵: acest fapt trebuie explicat prin aceea că autorii acestui lexicon nu au avut la îndemână nici o referire la vechiul și alit de rar atestatul termen de comandă *τόρνα*: limbajul militar latinesc fusese de multă vreme înlocuit în armata bizantină prin limba greacă¹⁶.

3.4.1. Non-identitatea, de conținut între *τόρνα*₁ și *τόρνα*₂ (aceasta înseamnă că vorba strigată de soldați către camaradul lor tocmai termenul de comandă nu era) este confirmată și prin statutul lui *τόρνα*₂, neluat în seamă până acum.

3.4.2. În mod obișnuit, pe temeiul lui *εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι* «să se întoarcă înapoi» de la Theophylactus, se admite că termenul de comandă *τόρνα* corespunde aproximativ germ. Kehrt!, it. dietro front, rom. stînga-mprejur ș.a.m.d.¹⁷ Nu acesta este însă cazul aici. Cit privește textul nostru, Theophylactus nu spune deloc că corespunde lui *εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι* «să se întoarcă înapoi», ci doar că, (în acest caz), *τόρνα* corespunde lui *φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν* «părea să semnifice fuga». De ce? Fiindcă autenticul termen de comandă tocmai *εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι* «să se întoarcă înapoi» nu înseamnă, iar pentru situația descrisă (chiar dacă un ofițer ar fi vrut să ordone întoarcerea) el era absolut, inadecvat. La Mauricius, *τόρνα* are o semnificație tehnică foarte precisă. Mai întâi că este vorba despre un termen de comandă în cavalerie și nu la pedestriime. Apoi, acest termen nu înseamnă «a se întoarce înapoi» (această

comandă era cede: Mauricius, III, 5, 8), nici «a se întoarce pe loc, a se răsuci» (pentru aceasta există transformă: III, 5, 10, XII, 8, 16 și 8, 24), și nici chiar «a reveni către același loc» (acest ordin era revertē sau redi: XII, 8 și 16), ci exclusiv «a schimba direcția de marș (pentru a se îndrepta din nou către dușman)»:

Să se observe, de asemenea,

Mișcările cavaleriei bizantine

1=mina; 2=cede; 3=torna; 4=mina

că *τόρνα* apare constant doar în relația torna, mina: (aproximativ: «Călărește din nou înainte, către adversar!»). Ce ar putea reprezenta în lumina acestor disocieri, un *τόρνα* izolat, în situația descrisă la Theophylactus (adică în timpul unei înaintări contra dușmanilor)? Evident, doar un ordin de retragere formulat cronat (*φρυγὴν ἐδόκει δηλοῦν* «părea să semnifice fuga»), căci altfel ar fi fost de așteptat cede! De aceea nici soldații nu rămân multă vreme în confuzie cu acest termen de comandă (cf. infra, 4.2.).

3.4.3. Chiar în cadrul explicației tradiționale, neîntemeiate, a termenilor de comandă *τόρνα*, identificarea lui *τόρνα*₁ cu acest termen de comandă ne apare acum foarte neverosimilă. De ce ar fi strigat un soldat către un camarad formula unui ordin militar în loc de «Vino înapoi!»? Într-o asemenea situație se folosește totuși limbajul colocvial. Utilizarea unei formule de ordin militar ar putea fi concepută doar ca o glumă: nu ne putem însă deloc imagina că mai

multor soldați (toți acei *παρεπόμενοι καὶ ὀρῶντες* «acei care-l urmau și vedeau (animalul de povară)») le-a trecut prin minte, în același timp, întocmai aceeași glumă! Dar, dacă ținem seama de semnificația reală a lui *τόρνα*₂ («Schimbă direcția de marș [ca să înaintezi din nou]»), atunci o asemenea identificare este pur și simplu absurdă, căci ar trebui să acceptăm că mai mulți soldați receptează simultan aceeași falsă formulă de comandă. S-ar putea accepta, desigur (cum au făcut-o Iorga și Năsturel), această identificare doar pentru *τόρνα*₃. (în acest caz ar fi vorba, după confundarea lui *τόρνα*₁ cu *τόρνα*₂, de retransmiterea spontană a unui ordin): dar *τόρνα*₁ nu semnifică *εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι* «a se întoarce înapoi», iar *τόρνα*₃ nu este pentru Theophylactus identic cu termenul de comandă *τόρνα* ci tocmai cu *τόρνα*₁. Cu aceasta, absurdă legendă conform căreia în secvența *τόρνα*, *τόρνα* de la Theophylactus ar putea fi vorba pur și simplu de termenul de comandă militară *τόρνα* poate fi considerată ca fiind «definitivament distrusă».

4.1. Am văzut că, la Theophylactus, în cazul primei faze a debandadei, este vorba de o confuzie între un cuvânt din limbajul colocvial (*τόρνα*₁) și o expresie de specialitate a limbajului militar bizantino-latin (*τόρνα*₂). Aceia care admit doar un cuvânt din limbajul colocvial al soldaților nu iau în seamă confuzia cu termenul de comandă, clar prezentă în text: iar aceia care admit doar un termen militar de comandă nescotese faptul că textul lui Theophylactus descrie o învălmășeală cauzată de confuzia, datorată ambiguității, între cel puțin două forme ale lui *τόρνα* și renunță anticipat să mai explice de ce ar fi fost utilizat termenul de comandă la începutul incidentului.

4.2. Trebuie însă de remarcat că Theophylactus însuși concordă mai degrabă cu cei dinții cercetători, căci formula de comandă apare la el doar într-o fază

OBIRSI

medic, de tranziție, a învălmășelii, și chiar și atunci doar ca un cuvint în primul rind înțeles, și nu ca unul rostit în fapt. Pentru o clipă, soldații recunosc în *τόρνα*₁ termenul de comandă *τόρνα* și sint nedumeriți, căci acesta nu-i potrivit cu situația dată. Imediat după aceea, ei își dau seama că nu poate fi acel termen militar de comandă, că este vorba de o expresie din limbajul colocvial, și își strigă *ἄλλος ἄλλω* «unul altuia» — contrar accepției lui Iorga și Năsturel — nu termenul de comandă, ci *τόρνα*, *τορνα*, cu înțelesul *εἰς τοῦπίσω τραπέσομαι* «să se întoarcă înapoi», iar asta o fac *ἐπιχωρίῳ γλώσσῃ* «în limba locului».

4.3. Confuzia reală se produce deci, după incurcătura momentană cauzată de trimiterea la termenul de comandă *τόρνα*, nu între *τόρνα*₁ și *τορνα*₂, ci între *τόρνα*₁ și *τορνα*₃. Această confuzie privește nu semnificația (aceste cuvinte semnifică pentru Theophylactus în mod expres același lucru), ci sensul¹⁸ actului de vorbire corespunzător: o chemare adresată unui soldat și spre un anumit scop («Vino înapoi, ca să aranjezi povara animalului»¹⁹) este înțeleasă greșit ca un indemn către toți soldații și spre un alt scop (fuga), este preluată în această formă («Înapoi!, Înapoi!») și transmisă mai departe.

Traducere din limba germană și adaptare de Eugen MUNTEANU

NOTE:

* C. titlul Theophylactus. II,15. Ein Beitrag zur Deutung von *τόρνα*, *τορνα*, *φίετρο* lucrarea a fost publicată de autor, în limba germană, în «Analele științifice ale Universității Al.I.Cuza din Iași» tom. XXVIII/XXIX, secția III, c. Lingvistică, 1982/1983 (număr omagial dedicat profesorului Gh.Ivănescu la a 70-a aniversare), p. 21-27 (n.tr.)

¹ Cf. excelenta privire de ansamblu a lui G.C.Lepschy, Giusto Lipsio e il volgare nel VI secolo, în «Italia Medioevale e Umanistica», VIII (1965), p. 295-303, unde poate fi găsită și o foarte cuprinzătoare bibliografie relativă la aceasta temă (inclusiv la puncte de vedere ale lui Iustus

Lipsius, B.Aldrete, J.Rutgers, Menage, O.Ferrari, Du Cange, N.S.Maffei, G.B.Federici, Raynou A.W.Schlegel, neluate în seamă sau necunoscute cercetărilor mai recente

² Despre torna, torna fra Omagiu lui Constantin Dai București, 1960, p. 467-468.

³ Torna, torna, fratre. O pi de istorie și de lingvistică, în «Cercetări de istorie veche», VII, 1-2 p. 1-10.

⁴ Ba dimpotrivă: m, de altfel, e tul său articol, numele lui Iorga chiar într-un context în care este despre cercetătorii români «care r dat seama de această dualitate și încercat să tăgăduiască sensul m vorbeii torna» (p.182).

⁵ Geschichte des rumanischen im Rahmen seiner Staatsbildung Gotha, 1905, p.106.

⁶ *τόρνα* - *ἐπιχωρίος γλῶσσα* *ἰεπετηρῆς ἱταίρετας* *βυζα* *σπουδῶν*, 14, 1938, p. 295-2

⁷ Az allitolagos legregibb nyelvemlek, în «Egyetemes phil Kozlony (Archivum Philologicum 1942, p.1-11.

⁸ Tagliavini, op.cit., p.480-481 ce-i drept: «M.Gyoni ... riprende in esame i testi dal punto di filologico». Însă aceasta este toc Gyoni nu face, dacă acceptăm că «i di visto filologico» ar trebui să pr nu doar corpul sonor al cuvintelor sensul din texte. Gyoni se limite principiu la a prelua lecturile lui Boor, cu argumentația acestuia.

** Pentru o mai largă inform cititorului, reproducem aici în extens dintre cele mai recente versiuni ror integrale ale textului lui Theophyl

a) «... unul dintre animalele de și-a scuturat sarcina de pe el. Se înti însă ca stăpinul lui să meargă inaint cei care veneau în urmă și vedeau ai de povară tirind în dezordine sarcin; el, strigară la stăpin să se întoarcă îndrepte povara de pe animal. Ei acest lucru a fost pricina tulburării în oștire și a făcut să înceapă fuga căci mulțimea auzea glasul și cele erau luate greșit drept un semnal e părea că era pentru fugă, ca ș dușmanii s-ar fi ivit în apropiere mai repede decât orice închipuire produs o foarte mare învălmășeai armată și mult zgomot: fiecare strig să se întoarne și se indemnă unul p în limba băștinașă, să se întoarcă i grăind cu foarte mare tulburare torna «întoarce-te, întoarce-te», ca ș li s-ar fi ivit pe neașteptate o luț timpul nopții» (traducere de C.Popescu, în *Fontes his Dacoromanae, II, Scriptores*, Buc 1970, p. 539).

b) «... unul din animalele de f a scuturat și aruncat la o parte de pe dinsul. Se întâmplă că si mergenă înainte, iar cei ce îl urm

vedeau cum animalul își uria povara in dezordine au strigat stăpînului să se întoarcă și să îndrepte greșeala animalului. Faptul acesta a ajuns pricină de nerinduală și i-a făcut să fugă îndărăt, căci cuvîntul s-a răsbindit in mulțime, însă răstălmăcit, și părea un îndemn la fugă, ca și cum ar fi apărut o mare mulțime de dușmani și i-ar fi înfruntat pe neașteptate. In rîndurile ostirii s-a născut un vacarm de nedescris, care a produs panică: toți tipau cit puteau și și porunceau unul altuia in limba fării să se întoarcă îndărăt, strigînd in gura mare torna, torna (întoarce-te, întoarce-te), ca și cum ar fi fost atrași pe neașteptate într-o încăierare nocturnă» (traducere de H. Mihăescu, in Teofilact Simocata Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582-602), traducere, introducere și indice de H. Mihăescu, București, 1985, p. 54 (nota trad.))

⁹ Prîmul care a admis aici ideea unei neînțelegeri cauzate de ambiguitatea termenilor — ce-i drept, pe temeiul limbii italiene: torna (a caricare) înțeles ca torna (îndietro) — a fost O. Ferrari, in anul 1676; cf. G. Lepschy, art. cit., p. 301.

¹⁰ Tagliavini, op. cit., p. 481, rezumînd articolul lui Gyoni, susține că termenul bizantin de comandă *τόρνα* ar fi «largamente atestato nei manuali di tattica». Ne-am putea referi la ce «manuali di tattica» se poate el referi. După cite imi dau seama, acest termen de comandă nu a fost atestat pînă acum decît la Mauricius și doar într-un singur loc. Ați Kollias cit și Gyoni se referă exclusiv la acest unic loc din Mauricius.

¹¹ Ediția de Boor, I, Leipzig, 1883, p. 258, rîndul 16. Este poate momentul să atragem atenția, in special aceluia care nu au acces direct la text, asupra unei greșeli tipografice care s-a strecurat in noile ediții ale amintitei lucrări a lui Tagliavini (începînd cu ediția a 3-a, Bologna, 1962, p. 478, nota 167): la imprimarea textului lui Theophylactus, care este redat aici după ediția Glossen-Bekker din 1839, in pasajul *ἑταῖρος τοῦ δεσπότης τοῦ ζώου* (reprodus corect in ediția a 2-a, p. 479, nota 2), au fost sărite cuvintele *τοῦ δεσπότης*, așa încît «prietenu stăpînului animalului» devine «prietenu animalului». Pasajul a fost preluat in această formă greșită și in traducerea germană (Einführung in der romanische Philologie, München, 1973, p. 425), ca și in cea românească (Originile limbilor românece, București, 1977, p. 453), evident fără ca textul să mai fie verificat.

¹² Theophylacti Simocatae ... Historiae, Lib. VIII, p. 124; retipărit in ediția Bekker. Theophylacti Simocatae Historiarum libri octo, Bonn, 1834, p. 99.

¹³ Alte traduceri sunt tocmai in acest loc mult prea libere. Astfel, cea a lui A. Philippide, Originea Românilor, Iași, 1923, p. 505: «pentru că vorbele strigate cu această ocazie li s-au părut celor mai mulți a fi un semnal de fugă», și cea a lui

H. Mihăescu, in Fontes historiae Daco-romanae, II, p. 539: «căci mulțimea auzea glasul și cele spuse erau luate greșit drept un semnal care se părea că era pentru fugă». [Semnalăm aici o mică scăpare bibliografică. In realitate, traducerea din Fontes, II, p. 539, aparține lui Virgil C. Popescu, după cum este indicat in mod expres in Cuprinsul ediției citate, p. 768. Vezi și supra, nota**.] Aceste traduceri păstrează, ce-i drept, cuvîntul «semnal», nu însă și contextul in care *παράσημον* se află in textul lui Theophylactus. Nici Năsturel, art. cit., p. 3, nu acordă atenție legăturilor contextuale ale lui *παράσημον*: «li s-a părut a fi un semnal de fugă».

¹⁴ Poate părea surprinzător să aflăm că primul care s-a referit la termenul militar de comandă bizantino-latin in relație cu problematica lui *τόρνα*, *τόρνα*, *φράση* a fost nu Jirocek, ci A. W. Schlegel, Observations sur la langue et la litterature provençales, Paris, 1818. Vezi re-împărțirea, inițiată de mine, a acestor Observations Tubingen, 1971, p. 103: «Les mots d'ordre dans l'armée byzantine ne se donnaient pas en grec, mais en latin: et, parmi ces termes de commandement, se trouve le mot TORNA». De altfel, termenul de comandă a fost recunoscut ca atare încă și mai devreme; cf. G. Lepschy, art. cit., p. 298, 299, 303.

¹⁵ Suidas ediția Bernhardy, Halle și Braunschweig, 1853, s.v. La această interpretare aderă și De Boor, care trimite, in aparatul critic al ediției sale, la Suidas iar in Index, p. 414, arată: *παράσημος* metaphor. falsus. Traducerea lui Mihăescu [corect: V. C. Popescu, vezi supra, nota 13] (nota trad.), reprodusă mai sus la nota 13, combină semnificația substantivă cu cea adjectivală a lui *παράσημον*: păstrează, e drept, «semnal», dar adaugă și «greșit».

¹⁶ Cf. H. Zilliacus, Zum Kampf der Weltsprachen im ostromischen Reich, Helsinki, p. 935, p. 133-134.

¹⁷ Cf. la Tagliavini, op. cit., p. 479: «un ordine di dietro front». La fel și la G. Lepschy, art. cit., p. 299: «un ordine di dietro-front»: ba chiar și la Năsturel, art. cit., p. 3: «această expresie, cam cu același înțeles (o interpretare atribuită in mod greșit lui Theophylactus)».

¹⁸ Pentru discuția între semnificație și sens, cf. E. Coseriu, Die Lage in der Linguistik, Innsbruck, 1973, p. 9.

¹⁹ Prin aceasta nu vrem să spunem că acceptăm «traducerea» lui Theophylactus pentru *τόρνα* («eis τὸν πτόω τραπέδαν»). Sintem, cu alte cuvinte, de părere că, pe baza expansiunii aceleiași incident la Theophanes, am putea afirma că stăpînului animalului de povară nu i s-a strigat «Vino înapoi!» ci altceva, cu totul diferit, aici ne interesează însă exclusiv interpretarea exactă a textului lui Theophylactus.